

УДК 37.016:94(100)(075.2) + 373.5(477)"1917/1918"
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/89-1-47>

Ольга ДРОБИШЕВА,
orcid.org/0000-0002-0289-5317

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та археології
Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
(Лубни, Україна) olga3405@ukr.net

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ В КОРОТКІМ ОГЛЯДІ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПІДРУЧНИК ЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Стаття присвячена аналізу науково-популярної праці Михайла Грушевського «Всесвітня історія в короткім огляді» як першого шкільного підручника світової історії українською мовою, створеного в добу національно-культурного піднесення 1917–1918 рр. Актуальність теми зумовлена потребою осмислення вітчизняної історико-педагогічної спадщини в контексті сучасного реформування української освіти. Проблема полягає в недостатньому вивченні твору як складового елементу формування історичної свідомості та педагогічної думки в Україні початку ХХ ст. Метою є з'ясування змістових, методичних та ідеологічних особливостей праці М. Грушевського. У статті проаналізовано як шеститомне видання (1917–1918), так і його двотомне скорочення (1920), наголошено на ідейній спадкоємності між ними. Розкрито історичні умови створення підручника, проаналізовано його структуру, стиль викладу, авторську періодизацію історичного процесу. Узагальнені результати дослідження засвідчують, що праця стала концептуально новою моделлю викладу всесвітньої історії, в якій поєдналися ідеї історичного синтезу, глобального підходу та інтеграції українського історичного досвіду у світовий контекст. Автор відмовився від європоцентричної парадигми, висвітлив історію не лише Європи, а й Азії, Північної і Південної Америки. Охарактеризовано сприйняття праці сучасниками, а також її дидактичні переваги й недоліки. Аргументовано, що попри певні технічні й змістові обмеження, книга стала знаковим явищем української історико-освітньої думки. У підсумку наголошено на актуальності переосмислення педагогічної спадщини М. Грушевського в умовах сучасних освітніх трансформацій. Окреслено перспективи подальших досліджень, зокрема у площині порівняльного аналізу з іншими європейськими освітніми зразками початку ХХ століття та розширення методичних напрацювань у контексті сучасної історичної освіти.

Ключові слова: Михайло Грушевський, всесвітня історія, підручник, зміст освіти, історична освіта, методика навчання історії.

Olha DROBYSHEVA,
orcid.org/0000-0002-0289-5317

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History and Archaeology
Luhansk Taras Shevchenko National University
(Lubny, Ukraine) olga3405@ukr.net

“WORLD HISTORY IN A BRIEF OVERVIEW” BY MYKHAILO HRUSHEVSKYI AS THE FIRST UKRAINIAN TEXTBOOK ON WORLD HISTORY

The article analyzes Mykhailo Hrushevsky's popular-scientific work «World history in brief overview» as the first school textbook on world history in Ukrainian during the period of national and cultural revival in 1917–1918. The relevance of the topic stems from the need to comprehend the national historical and pedagogical heritage in the context of ongoing reforms in Ukrainian education. The problem addressed is the insufficient scholarly attention to this work's role in shaping historical and pedagogical awareness in early 20th century Ukraine. The aim of the study is to identify the content-related, methodological, and ideological features of Hrushevsky's work. The article analyzes both the six-volume edition (1917–1918) and its abridged two-volume version (1920), emphasizing their conceptual continuity. It reveals the historical circumstances of the textbook's creation and examines its structure, narrative style, and the author's periodization of the historical process. The generalized findings indicate that the work introduced a new conceptual model of presenting world history, combining principles of historical synthesis, a global perspective, and the integration of Ukrainian historical experience into the broader world context. The author deliberately rejected the Eurocentric paradigm, presenting the histories of not only Europe but also Asia, North and South America. The article outlines the reception of the work by contemporaries and assesses its didactic strengths and weaknesses. It is argued that despite certain technical and content-related limitations, the textbook became a landmark phenomenon in Ukrainian historical and educational thought. The conclusion emphasizes the relevance of rethinking Hrushevsky's pedagogical legacy in the

light of modern educational transformations. The article also outlines prospects for further research, particularly in the area of comparative analysis with other European educational models of the early 20th century and the expansion of methodological developments in the context of contemporary history education.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, world history, textbook, educational content, history education, history teaching methods.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування національної освіти у центрі уваги українського суспільства перебуває формування історичної свідомості здобувачів, де ключову роль відіграє, передусім, історична освіта. У цьому контексті значення набуває її зміст, який не лише передає знання, але й формує світоглядні орієнтири, історичну пам'ять і громадянську ідентичність. Разом з тим, сучасні освітні реформи неможливі без урахування педагогічного досвіду провідних діячів української історико-освітньої думки. На особливу увагу тут заслуговує перша спроба створити підручник всесвітньої історії українською мовою – робота «Всесвітня історія в короткім огляді» Михайла Грушевського, який одним із перших запропонував цілісну концепцію подачі світової історії для українського учнівства. Осмислення змісту і структури цього підручника дозволяє актуалізувати питання побудови змістової моделі шкільного курсу історії, яка ґрунтується на національній традиції, критичному мисленні та самобутньому баченні світу. Відтак вивчення цієї праці є важливим не тільки для розуміння витоків україномовної історичної освіти, так і для побудови українського гуманітарного знання на власних засадах.

Аналіз досліджень. Педагогічна спадщина М. Грушевського неодноразово ставала предметом досліджень дослідників у галузі історичної та педагогічної науки. Низку робіт українських істориків присвячено і науково-популярній праці «Всесвітня історія в короткім огляді». Рецепцію роботи в педагогічному та історіографічному контексті свого часу дослідили дрогибицькі науковці Віталій і Вікторія Тельваки, які показали, що вже сучасники підкреслювали її фаховість і впливовість як першого в українській педагогіці підручника всесвітньої історії, написаного українською мовою і з українських позицій (Тельвак, 2007; Тельвак, Тельвак, 2013), а також Світлана Герасименко (2011). На оригінальність підходів щодо висвітлення структури і змісту світової історії в праці звертали увагу відомі історики Леонід Зашкільняк (1999), Станіслав Кульчицький (2002), Ярослав Калакура (2007) та інші дослідники.

Поруч зі значною увагою з боку учених-істориків, значно скромнішим є її вивчення у контексті історико-педагогічного дискурсу, на що вже звертали увагу дослідники (Павлос, 2023: 18). Зокрема йдеться про аналіз підручника з точки

зору його змістового наповнення, методичних підходів, впливу на формування історичної свідомості учнів і розвиток шкільної історичної освіти в Україні початку ХХ ст.

Метою статті є аналіз праці М. Грушевського «Всесвітня історія в короткім огляді» як першого українського шкільного підручника зі всесвітньої історії.

Виклад основного матеріалу. Після падіння Російської імперії та проголошення Української Народної Республіки у 1917 р. шкільна освіта переживала період глибоких трансформацій, зумовлених як політичними подіями, так і зростанням національної свідомості. Ключовим завданням стала українізація шкільництва – впровадження в освітній процес української мови, створення навчальних програм і підручників, що формували би національну ідентичність. Одним з найскладніших питань було реформування змісту шкільної освіти, зокрема, створення нових підручників, у тому числі з історії.

Проблема створення підручників мала інтелектуальний вимір і практичний бік, адже треба було не лише підготувати тексти відповідно до нових пріоритетів та провести їхнє офіційне схвалення для використання в школах, але і знайти кошти на друк, забезпечити роботу друкарень і поширення готових підручників країною. Відсутність достатнього фінансування з боку державної скарбниці призвела протягом 1917–1918 рр. до масштабної кризи забезпечення підручниками. Школи зверталися до влади з повідомленнями про неможливість розпочати навчальний процес. В умовах обмежених ресурсів за розпорядженням Генерального секретаріату, основну увагу приділяли забезпеченню підручниками лише нижчої початкової школи. Що ж до вищої початкової, середньої та професійної школи, то про їх забезпечення часто взагалі не йшлося. Відповідно критично не вистачало і підручників історії, у тому числі всесвітньої (Крик, 2014: 50, 125).

Іншою проблемою стала відсутність в українській історіографії традицій створення підручників зі всесвітньої історії. Саме тому влітку 1917 р. Генеральний секретаріат народної освіти в переліку рекомендованих підручників для вивчення всесвітньої історії запропонував науково-популярну працю М. Грушевського «Всесвітня історія в короткім огляді» (Крик, 2014: 50).

Михайло Грушевський почав писати згаданий твір під час заслання в Сибірську і Казані. Історик С. Кульчицький (2002) довів, що автор завчасно не планував створення узагальнюючої праці зі всесвітньої історії, ця ідея з'явилася у нього спонтанно в умовах відсутності доступу до архівів. Учений задумував її як підручник для самоосвіти у двох циклах – «ужчому (популярнішому) і ширшому (більш науковому)» (Грушевський, 1926: 28).

Першу частину праці було опубліковано в Петрограді у 1917 р., а з поверненням історика до Києва в березні того ж року друк його праці було перенесено до української столиці. Тут перевидали першу частину, а також вийшли друком друга (у двох виданнях), третя й четверта частини, яка охоплювала події до 1848 р. Так було реалізовано початковий задум автора: «Сим випуском кінчається моя праця, обдумана в в'язниці і виконана в трудних обставинах заслання» (Грушевський, 1917d: 2). Втім, після гетьманського перевороту й відходу від активної політичної діяльності М. Грушевський продовжив роботу і видав п'яту та шосту частини, продовживши виклад подій до початку XX ст. Запланована сьома частина була анонсована, однак так і не вийшла друком (Тельвак, 2008: 209).

Шість частин «Всесвітньої історії в короткім огляді» охоплюють періоди від стародавніх цивілізацій до початку XX ст. Перший том складається з 66 параграфів, які присвячено вивченню початків людського життя і історії давніх цивілізацій (Єгипет, Вавилон, Ассирія, Індія, Китай, давні культури Америки), античного світу, Сходу «в епоху світових релігій» і європейському Середньовіччю (Грушевський, 1917a). У другому томі у 38-и параграфах передбачено вивчення періоду другої половини XIII – середини XV ст. (Азія, окремо Східна і Західна Європа) і першої половини Нового часу XV–XVI ст. (Відродження, Реформація, створення колоній в Азії і Америці, становище в Східній Європі) (Грушевський, 1917b).

Третій том менший за обсягом, у 20-и параграфах йдеться про другу половину Нового часу у XVII–XVIII ст., «від релігійних війн до просвіщення і від старого режиму до демократії» (Грушевський, 1917c: 3). Наступний том, як вже зазначалося, охоплює період від Великої французької революції до 1848 р. (20 параграфів) (Грушевський, 1917d). Зауважимо, що ці два томи присвячено виключно історії Європи. Позаєвропейським країнам і народам у XVII–XIX ст. М. Грушевський присвятив 20 параграфів п'ятого тому видання (Грушевський, 1918a). Останній том теж містить

20 параграфів, присвячених історії другої половини XIX ст. в Європі (Грушевський, 1918b).

Як бачимо, основну увагу Михайло Грушевський приділив періоду Нової історії, що було свідомим рішенням автора, який планував додатково підготувати окремі праці з давньої і середньовічної історії (Тельвак, 2008: 209). Загалом такий розподіл тем відповідає проблемно-хронологічному підходу й дав автору змогу системно подати матеріал. Він застосовує чітку логіку викладу, розбиваючи текст на змістові блоки з внутрішніми підрозділами, що мало сприяти кращому засвоєнню матеріалу та відповідало тогочасним вимогам до лінійного засвоєння знань. Параграфи мають наскрізну нумерацію (всього 184 параграфи від першого до останнього тому), у тексті їх виділено жирним шрифтом, що покращує орієнтування в тексті. Наприкінці розділів подаються короткі узагальнення. У викладі чітко простежуються причинно-наслідкові зв'язки, логічні переходи між темами, робиться акцент на культурних і соціальних аспектах, що відповідає інтегративному підходу в навчанні.

Мова підручника літературна, наближена до живого мовлення. Речення короткі, конкретні. М. Грушевський подекуди вживає образні вислови і елементи оповідності, що сприяє розвитку уяви та зацікавлення темою. На науково-популярний, доступний, стиль роботи звертав увагу С. Кульчицький. Він підкреслював, що праця «адресувалася не вченим, а учням» і «відзначається простою і ясною мовою, прозорістю думок, цілковитою доступністю викладу, а інколи – й незвичною для цього завжди серйозного дослідника дотепністю» (Кульчицький, 2002: 14). Водночас, освітяни Наддніпрянщини після виходу праці вказували на надмірне використання галицизмів, що, на їхню думку, утруднювало учням розуміння навчального матеріалу (Герасименко, 2011: 19).

Перші три частини «Всесвітньої історії в короткім огляді» завершуються достатньо докладними хронологічно-синхроністичними таблицями, де по роках подано події в різних регіонах планети. Останні три томи такої таблиці не мають, вочевидь, через стислі терміни підготовки видань і проблеми з друком. Зокрема, п'ятий том навіть не має змісту (Грушевський, 1918a).

Тими ж причинами викликане нерівномірне використання ілюстрацій у роботі. Візуальну складову також мають тільки перші три частини видання (перший том містить 31 ілюстрацію, другий – 28, третій – 16), інші частини з технічних причин вийшли без ілюстрацій, бо «занадто сумно виходять вони в нинішніх друкарських

обставинах» (Грушевський, 1917d: 2). З наявних ілюстрацій більшість є фотографіями або графічними зображеннями витворів образотворчого мистецтва і архітектури. Звертає увагу, що підручник майже не містить схем і карт. Так, тільки перший і другий томи мають по дві прості карто-схеми із зображенням Стародавньої Передньої Азії і Єгипту, Монгольської держави в XIII ст. та Індії в мусульманську добу (Грушевський, 1917a: 13, 21; Грушевський, 1917b: 5, 15).

Праця «Всесвітня історія в короткім огляді» М. Грушевського не передбачала характерних для сучасної навчальної літератури контрольних запитань, вправ або методичних рекомендацій для вчителів, що, втім, цілком відповідало тогочасним вимогам до підручників і не може вважатися недоліком.

Отже, зміст і оформлення шеститомного видання дозволяють чітко простежити умови, в яких їх створював автор. Якщо перші три виконані на високому навчально-методичному рівні, то на відповідне оформлення трьох останніх явно не вистачило часу та ресурсів.

Попри згадані недоліки, «Всесвітня історія в короткім огляді» отримала цілком схвальні відгуки сучасників, зокрема і педагогів-практиків. Особливо відзначали високу насиченість фактичним матеріалом, наявність чіткої ідейної лінії викладу, майстерність автора «у коротких, виразних рисах і небагатьох словах охопити цілий ряд фактів, з'ясувати їхню вагу та взаємовідносини» (Тельвак, 2008: 215). Кость Лоський, відзначивши доступність викладу та науковий рівень тексту, водночас зауважив автору на нерівномірне висвітлення окремих історичних періодів. Зокрема, він вказав на недостатню увагу до передісторичної доби та часів античності (Тельвак, 2008: 210).

Більше уваги саме навчально-методичній та дидактичній складовій праці приділив Микола Зеров, який підкреслював її цінність для самоосвіти, бо «вона ворухить думку, будить історичний інтерес, привчає до серйозного читання. Виклад в ній ясний, означення яскраві і виразні» (Зеров, 2002: 200). Втім, рецензент достатньо критично поставився до її використання в якості шкільного підручника. Відзначивши змістовно-ілюстративні переваги книги, рецензент зауважував, що праця «вельми корисна для читача, котрий почуває вже потребу систематизації знання; для тих, що потребують ще перших відомостей, вона надто коротка, побіжно оглядає минуле, нічого не лишаючи в пам'яті» (Зеров, 2002: 198). Робився висновок про малопридатність для школи, підкресливши. «Автор, щоправда, і не ставив собі завдання написати підручник для гімназій, але в даний момент

це єдина у нас книжка по всесвітній історії, котра в цьому напрямі може бути використана», – зазначав М. Зеров (Там само). Він висловлював сподівання, що враховуючи невідкладну потребу в створенні такого підручника, М. Грушевський врахує зауваження, «випускаючи поширене видання свого курсу» (Там само).

Наступне видання курсу не змусило себе чекати. У 1920 р., вже в еміграції у Відні, Михайло Грушевський видав двотомний варіант «Всесвітньої історії». Це видання вже мало позначку про відповідність шкільній програмі («Приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх») та було авторським скороченням першого варіанту підручника (Герасименко, 2011: 20).

Перший том скороченого курсу в основному відповідав першій частині шеститомного видання. Автор не виділяв окремо розділ про історію Сходу «в епоху світових релігій», подавши історію найстаріших культур світу, античності і Середньовіччя у 54 параграфах (Грушевський, 1920a). Відповідно другий том вмістив історію «початків нових часів», «нових» і «новітніх часів» на теренах Європи, Азії і Америки від XIII до початку XX ст. (Грушевський, 1920b). У рецензіях на це видання відзначали оригінальність підходу М. Грушевського до періодизації європейської історії, який полягав у відмові від традиційного тричленного поділу. Замість цього дослідник виокремив два великі періоди, де межею між античним і середньовічним світом та новою епохою було визначено XIII ст. (Тельвак, 2008: 227).

Суттєвим доповненням у порівнянні з шеститомною працею, була заключна частина другого тому, яка охоплювала останні 15 параграфів і була присвячена колоніальному суперництву в світі, розвитку науки і промисловості тощо. Значну увагу тут М. Грушевський приділив також міжнародній ситуації напередодні 1914 р., подекуди пов'язуючи свої роздуми з наближенням світової війни (наприклад, розділ «Перед світовою війною. Успіхи техніки»). Самій Першій світовій війні автор присвятив три розділи: «Світова війна. Її причини і приводи», «Вибух світової війни і перші роки її» і «Кінець світової війни. Справа замирення». Між двома останніми окремо розмістив аналіз революції у Російській імперії (Грушевський, 1920b). Крім викладу подій, ці розділи містять історіософські роздуми М. Грушевського щодо зазначених подій і їх значення для майбутнього (Сіромський, 2016–2021: 236).

Михайлові Грушевському вдалося вдало вкласти аналіз світового історичного процесу у

достатньо компактне за обсягом видання, на що звертали увагу і сучасники. На думку Дмитра Антоновича, у цьому авторові допомогло використання детальних хронологічно-синхроністичних таблиць. Разом з тим, знову лунали зауваження про заскладний для учнів початкової школи зміст книги (М. Жученко), а також низьку якість відтворення ілюстративного матеріалу (загалом було подано 67 ілюстрацій) і численні друкарські помилки. Загалом же сучасники визнавали книгу важливим явищем у тогочасній дидактичній літературі (Тельвак, 2008: 227).

Найважливішою рисою «Всесвітньої історії в короткому огляді» у обидвох варіантах стало включення українського історичного поступу в світовий контекст і відмова від європоцентричного підходу у викладі матеріалу. У передмові до першого тому першого видання, М. Грушевський підкреслював, що свідомо відмовився від змісту і схеми всесвітньої історії, які використовувала сучасна йому школа і його «огляд історії своїм укладом значно відрізняється від шкільних підручників» (Грушевський, 1917а: 2).

Історик запропонував максимально наближену до українських реалій періодизацію всесвітньої історії, підкреслюючи, що історія України тісно пов'язана з Західною Європою через спільні культурні явища Нового часу (Ренесанс, Реформація, Просвітництво) і збереження європейських впливів на західноукраїнських землях за доби імперій. На думку Я. Калакури, М. Грушевський першим у вітчизняній науці виклав українське бачення всесвітньої історії, спираючись на методологію історичного синтезу (Калакура, 2007: 26). Так вітчизняна історія ставала суб'єктною як для пересічного читача, так і для європейських інтелектуалів (Кульчицький, 2002: 14). Завдячуючи цьому підходу, під час вивчення світової історії через стиль викладу, приклади й авторський погляд мала формуватися національна історична свідомість українського школяра.

Іншим новаторським рішенням М. Грушевського стало оновлення змісту курсу всесвітньої історії через подання історичного процесу не обмежуючись лише Європою, а охоплюючи також Азію, Північну і Південну Америку й подекуди навіть Африку. Він відкидав зосередження виключно на «вибраних народах» і вважав за потрібне вивчати взаємозв'язки між різними куль-

турами (Грушевський, 1917а: 9). «Червоною ниткою проходить через цю працю ідея загальнолюдського цивілізаційного поступу, в якому найвищу цінність мають культурні здобутки всіх великих і малих народів», – підкреслює Л. Зашкільняк (Зашкільняк, 1999: 250). Фактично йшлося про спробу створення концепції глобальної історії (Пятницькова, 2023: 131). Такий підхід був прогресивним для історичної науки початку ХХ ст. й утверджував ідею рівноцінності всіх народів у світовій історії. Так «Всесвітня історія в короткому огляді» М. Грушевського стала не лише інноваційною освітньою працею, а й концептуальним зрушенням у підходах до викладу історії, що заклало підґрунтя для формування національного погляду на глобальне минуле.

Висновки. Праця Михайла Грушевського «Всесвітня історія в короткому огляді» є не лише історичним нарисом, але й першим українським підручником з цієї галузі. Структура, зміст, мова та науково-популярний стиль викладу праці свідчать про високу методичну культуру автора та її орієнтацію на формування всебічно освіченої особистості. Попри певні дидактичні обмеження, цілком природні для свого часу, підручник є працею, що значно випереджала багато аналогів. У змістовому плані «Всесвітня історія в короткому огляді» стала новаторською завдяки відмові від традиційного європоцентризму. Крім того, вперше в українській педагогіці було запропоновано модель викладу світової історії, де український історичний процес розглядається як невіддільна частина глобального розвитку людства.

Історико-педагогічна цінність праці М. Грушевського полягає не лише у змістовності, а й у її ролі як національного та освітнього маніфесту, що заклав основи української історичної освіти. Вона дотепер зберігає актуальність як джерело ідей для сучасної історичної дидактики та осмислення місця України в глобальному історичному просторі. Перспективи подальших досліджень полягають у глибшому аналізі дидактичного потенціалу праці М. Грушевського в контексті сучасних освітніх стандартів. Особливу увагу варто приділити порівняльному аналізу цієї праці з іншими європейськими підручниками початку ХХ ст. та осмисленню її значення для розвитку концепції глобальної історії в українській гуманітарній науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Герасименко С. Ю. Педагогічна та просвітницька діяльність Михайла Грушевського в історико-педагогічній думці першої третини ХХ століття. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2011. Т. 1. № 57. С. 16–24.
2. Грушевський М. Всесвітня історія в короткому огляді. 2-ге вид. Київ : Друк. акц. Т-ва «Петро Барський в Києві», 1917а. Ч. 1. 168 с.

3. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ : J. N. Vernay, Wien, 1920b. Ч. 2. 270 с.
4. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ : Друк. акц. Т-ва «Петро Барський в Києві», 1917b. Ч. 2. 176 с.
5. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ : Друк. акц. Т-ва «Петро Барський в Києві», 1917c. Ч. 3. 144 с.
6. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ : Друк. акц. Т-ва «Петро Барський в Києві», 1917d. Ч. 4. 168 с.
7. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ : Друк. акц. Т-ва «Петро Барський в Києві», 1918a. Ч. 5. 168 с.
8. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ : Друк. акц. Т-ва «Петро Барський в Києві», 1918b. Ч. 6. 161 с.
9. Грушевський М. Всесвітня історія. Київ : J. N. Vernay, Wien, 1920a. 202 с.
10. Грушевський М. С. Автобіографія. Київ, 1926. 31 с.
11. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського. *Україна модерна*. 1999. Ч. 2–3. С. 233–253.
12. Зеров М. Українське письменство. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 1301 с.
13. Калакура Я. Синтез української історії у працях М. Грушевського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. Вип. 91–93. С. 24–27.
14. Крик Н. В. Навчальна література загальноосвітніх шкіл Наддніпрянської України у 1917–1921 рр.: історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. 247 с.
15. Кульчицький С. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності* : зб. наук. пр. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 10–15.
16. Павлос І. Е. Грушевський – просвітник і культурний діяч в роки Першої світової війни: сучасні історіографічні образи. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Т. 2. Вип. 67. С. 16–22. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/67-2-3>.
17. Пятницькова І. Історична соціологія Михайла Грушевського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* : зб. наук. пр. Вінниця : ВДПУ, 2023. Вип. 45. С. 129–135. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-129-135>.
18. Сіромський Р. «Велика погибельна руїна»: Перша світова війна в історіософії Михайла Грушевського. *Вісник Львівського університету. Серія історична* : зб. наук. пр. Львів, 2016–2021. Спецвип. : Михайло Грушевський – вчений, політик, громадський діяч. С. 234–245.
19. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2008. 521 с.
20. Тельвак В., Тельвак В. «Всесвітня історія в короткім огляді» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Міжнар. наук.-практ. конф. «Питання всесвітньої історії». Матеріали конференції. 18-19 жовтня 2013 р.* Дрогобич, 2013. С. 109–111.

REFERENCES

1. Herasymenko S. Yu. (2011) Pedagogichna ta prosvitnytska diialnist Mykhaila Hrushevskoho v istoryko-pedahohichnii dumtsi pershoi tretyny XX stolittia. [Pedagogical and educational activity of Mykhailo Hrushevsky in historical and pedagogical thought of the first third of the 20th century]. *Zbirnyk naukovykh prats «Pedahohichni nauky»*, 1 (57). 16–24. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy M. (1917a) Vsesvitnia istoriia v korotkim ohliadi. [World history in brief overview]. Kyiv : Druk. akts. T-va «Petro Barskyi v Kyievi», Ch. 1. 168 s. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy M. (1920b) Vsesvitnia istoriia v korotkim ohliadi [World history in brief overview]. Kyiv : J. N. Vernay, Wien, Ch. 2. 270 s. [in Ukrainian].
4. Hrushevskiy M. (1917b) Vsesvitnia istoriia v korytkim ohliadi [World history in brief overview]. Kyiv : Druk. akts. t-va «Petro Barskyi v Kyievi», Ch. 2. 176 s. [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy M. (1917c) Vsesvitnia istoriia v korytkim ohliadi [World history in brief overview]. Kyiv : Druk. akts. t-va «Petro Barskyi v Kyievi», Ch. 3. 144 s. [in Ukrainian].
6. Hrushevskiy M. (1917d) Vsesvitnia istoriia v korytkim ohliadi [World history in brief overview]. Kyiv : Druk. akts. t-va «Petro Barskyi v Kyievi», Ch. 4. 168 s. [in Ukrainian].
7. Hrushevskiy M. (1918a) Vsesvitnia istoriia v korytkim ohliadi. [World history in brief overview]. Kyiv : Druk. akts. t-va «Petro Barskyi v Kyievi», Ch. 5. 168 s. [in Ukrainian].
8. Hrushevskiy M. (1918b) Vsesvitnia istoriia v korytkim ohliadi. [World history in brief overview]. Kyiv : Druk. akts. t-va «Petro Barskyi v Kyievi», Ch. 6. 161 s. [in Ukrainian].
9. Hrushevskiy M. (1920a) Vsesvitnia istoriia. [World history]. Kyiv : J. N. Vernay, Wien, Ch. 1. 202 s. [in Ukrainian].
10. Hrushevskiy M. S. (1926) Avtobiografiia [Autobiography]. Kyiv. 31 s. [in Ukrainian].
11. Zashkilniak L. (1999) Metodolohichni pohliady Mykhaila Hrushevskoho. [Methodological views of Mykhailo Hrushevskyi]. *Ukraina moderna*, 2–3. 233–253. [in Ukrainian].
12. Zеров M. (2002) Ukrainske pysmenstvo [Ukrainian literature]. Kyiv : Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy». 1301 s. [in Ukrainian].
13. Kalakura Ya. (2007) Syntez ukrainskoi istorii u pratsiakh M. Hrushevskoho. [The synthesis of Ukrainian history in the works of M. Hrushevskiy]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*, 91–93. 24–27. [in Ukrainian].
14. Kryk N. V. (2014) Navchalna literatura zahalnoosvitnikh shkil Naddnyprianskoi Ukrainy u 1917–1921 rr.: istorychnyi aspekt. [Educational literature of general education schools in Dnipro Ukraine in 1917–1921: historical aspect]. *Dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Pereiaslav-Khmelnytskyi*. 247 s. [in Ukrainian].
15. Kulchytskyi S. (2002) «Vsesvitnia istoriia» Mykhaila Hrushevskoho yak istoriografichne yavyshe [«World History» by Mykhailo Hrushevsky as a historiographic phenomenon]. *Mykhailo Hrushevsky – naukovec i polityk u konteksti*. Kyiv : Ukrainska Vydavnycha Spilka. 10–15. [in Ukrainian].

16. Pavlos I. E. (2023) Hrushevskiy – prosvitnyk i kulturnyi diiach v roky Pershoi svitovoi viiny: suchasni istoryhrafichni obrazy [Hrushevsky as an educator and cultural figure during WWI: current historiographic images]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk, 2 (67). 16–22. [in Ukrainian].
17. Piatnytskova I. (2023) Istorychna sotsiologhiia Mykhaila Hrushevskoho. [Historical sociology of Mykhailo Hrushevsky]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii, 45. 129–135. [in Ukrainian].
18. Siromskyi R. (2016–2021) «Velyka pohybelna ruina»: Persha svitova viina v istoryiosofii Mykhaila Hrushevskoho. [«Great disastrous ruin»: WWI in the historiosophy of Mykhailo Hrushevsky]. Visnyk Lvivskogo universitetu. Serii: Istorychna: : zb. nauk. pr. Lviv, 2016–2021. Spetsvyp.: Mykhailo Hrushevskiy – vchenyi, polityk, hromadskiy diiach. 234–245. [in Ukrainian].
19. Telvak V. V. (2008) Retsepsiia tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istorychnii dumtsi kintsia XIX – 30-kh rokiv XX stolittia [Reception of Mykhailo Hrushevsky's legacy in historical thought of the late 19th – 1930s]. Dys. ... d-ra ist. nauk : 07.00.06. Kyiv. 521 s. [in Ukrainian].
20. Telvak, V., Telvak, V. (2013) «Vsesvitnia istoriia v korytkim ohliadi» Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv [«World history in brief overview» by M. Hrushevsky in assessments of contemporaries]. Mizhnar. nauk. prakt. konf. «Pytannia vsesvitnoi istorii». Materialy konferentsii. 18–19 zhovtnia 2013 r. Drohobych. 109–111. [in Ukrainian].